

ӘОЖ 81'367

Г.Қ. Қортабаева, Н. Есімбекова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

E-mail: turki_alemi@mail.ru

Қазақ тіліндегі гендерлік сипатты фразеологизмдер

Әр тілдің өзіне тән ерекше ғаламдық бейнесі бар екені белгілі. Бұл тілдік бейнеде гендерлік фразеологизмдердің өзіндік фрагмент болатынырас. Гендерлік сипатты фразеологизмдердің гендерлік лингвистикалық, когнитивті лингвистикалық, этнолингвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық қыр-сырын ашып зерттей білу, фразеологизмдердің гендерлік қырын қарастыру барысында олардың ұлттық-мәдени астарын, рухани мәдениетінің қайнар көздерін де ашу маңызды, өйткені әр қанатты сөздің астарынан халықтық дүниетаным, ұлттық философия, белгілі бір мәдени ақпаратты көре аламыз.

Түйін сөздер: антропоэлектік бағыт, гендерлік зерттеулер, «гендер» термині, дүниенің тілдік суреті, фразеологизмдер.

G.K. Kortabaeva, N. Esimbekova

Gender phraseology in Kazakh

It is known that every language has a particular view of the world. In this picture the world is quite interesting parts are the gender and phraseological units. Gender phraseology compared languages is of interest not only in their own linguistic, and ethno-linguistic and in lingvokulturologicheskome aspects, therefore, characterized in comparative terms phraseological units provide new information on the characteristics of world perception, psycho-emotional and intellectual development of the world media of the language.

Keywords: anthropocentric direction, gender research, the term «gender», idioms, language world.

Г.К. Кортабаева, Н. Есимбекова

Гендерная фразеология в казахском языке

Известно, что каждый язык имеет особую картину мира. В этой картине мира достаточно интересным фрагментом выступают и гендерные фразеологические единицы. Гендерная фразеология сопоставляемых языков представляет интерес не только в собственно лингвистическом, но и этнолингвистическом и в лингвокультурологическом аспектах, следовательно, характеризующие в сопоставительном плане фразеологические единицы дают новую информацию об особенностях мировосприятия, психоэмоционального и интеллектуального освоения окружающего мира носителями исследуемых языков.

Ключевые слова: антропоцентричное направление, гендерное исследование, термин «гендера», фразеологизмы, языковая картина мира.

Гендерлік зерттеулер – қазақ ғылымы үшін соны құбылыс. Кезінде гендерлік зерттеулер туралы қазақ тіл білімінде нақты сөз қозғалып, ғылыми зерттеулер жазылмаса да, оның ұшқынын қазақ халқының таным-түсінігінде әйелге қатысты қалыптасқан тілдік ерекшеліктер-

ді сөз еткен Ә. Ахметовтің «Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер», М. Бимағамбетованың «Қазақ сөз этикеті» еңбектерінен табуға болады. Қазақ тіл білімінде гендерлік мәселелер бұрын да ғалымдардың нысаны болды. Осыған орай, қазіргі кезде бұл бағытта қазақ тіл білі-

мінде тіл мәселелерін гендерлік лингвистика аясында қарастыратын зерттеулер көбеюде. Олардың қатарына Б. Хасанұлы, Г. Мамаева, Қ. Жанатаев, Г. Шоқым, М. Ешимовтің, А. Байғұтованың ғылыми зерттеулерін жатқызуға болады. Сол себепті қазіргі кезде тіл білімінде гендерлік зерттеулердің басты мақсаты – әлеуметтік қоғамдағы ерлер мен әйелдерге деген тілдік қарым-қатынасты айқындайтын қоғамдық, танымдық, әлеуметтік, ұлттық факторларды анықтау, жеке тұлғаның белгілі бір жынысқа қатысуына қатысты мінез-құлық ерекшеліктерін, болмыс-бітімін, олардың еркекке не әйелге тән негізгі қасиеттерінің тілдік белгілерін анықтау.

Гендерлік лингвистика – қазіргі тіл білімінде қарқынды дамып келе жатқан лингвистикалық бағыттардың бірі. Лингвистикалық әдебиеттерде «гендер» термині жүйелі қолданылмағандықтан, ғалымдардың еңбектерінде «жыныс» және «гендер» сөздері қатарласа қолданылады. Гендер – әйел мен ердің әлеуметтік қоғам қалыптастырған, жасаған үлгісі. Ол әйел мен ер жынысының әлеуметтік ортадағы, қоғамдық-мәдениет ошақтарындағы өзіндік орны мен рөлін айқындайды. Жалпы ғалымдар «жыныс және сөз» мәселелерімен шетел тіл білімінде ХХ ғасырдың 60-70 жылдарынан бастап айналыса бастады. Грамматикалық род категориясын білдіретін ағылшын термині «gender» лингвистикалық контекстен алынып, ең алдымен, басқа ғылым салаларының, яғни әлеуметтік пәлсафа, әлеуметтану, тарих және саясаттану ғылымдарының зерттеу нысанына айналды. Кейінірек бұл термин гендерлік зерттеулердің кең өркен жаюына орай ғылымда өзіндік мәртебе алып, қазіргі тіл біліміне жаңа мағынада, жаңаша сипатпен қайтадан енді.

Кез келген халықтың ұлттық мәдениетінің сақталуы оның ұлттық тілінің дамуына тікелей байланысты. Тіл мәдени ақпаратты сақтаумен бірге ол туралы білімдерді жинақтап, сұрыптап, қажетінше қайта жаңғыртып отырады [1, 36].

Бүгінде жиі айтылатын мақалдың бірі – *«Қызым, саған айтам, Келінім, сен тыңда»*. Ал арнайы жинақта аталған мақал керісінше *«Келінім, саған айтам, Қызым, сен тыңда»* нұсқасында берілген. Бұрынырақ оң жақта отырған қызын қадірлеп, үлде мен бүлдеге орап, ойын-сауыққа қатыстырып, еркін өсірген қазақ қыз баласына шай құю, кесте тігу сияқты

жеңіл-желпі істерді тапсырған. Ал үйдің күтімі, басқа да күрделі шаруаларды жеңгелер, келіндер, қызметші әйелдер атқарған. Отбасына жаңа түскен келінге үй шаруашылығы жайын, қонақ күту, т.с.с. дәстүрлерді бүге-шігесіне дейін үйретіп, келін тәрбиелеуге көшкен анасы барған жерінде сол тірліктер алдынан шығарын ескертіп, қызы да аталған жайлардан хабардар болып, бірге үйренуін құлаққағыс қылып отырған.

Дүниенің тілдік суреті шенберінде гендер («жыныс») категориясы назар аударуды аса қажет етеді. Гендер – әлеуметтік-мәдени құрастырылым, еркектер мен әйелдердің биологиялық қасиеттерін ғана емес, оларға қоғамдық-мәдени нәтижесінде қалыптасқан ұстанымдар негізінде жүктелетін рөлдер мен жауапкершіліктер. 1949 жылы Симона де Бовуардың жарыққа шыққан «Екінші жыныс» («Второй пол») атты еңбегінде еркектік пен әйелдіктің түсінігі мәдени, философиялық нормалармен анықталатынын және ежелден еркектердің мәдениеті жағымды, әйелдердікі жағымсыз болып табылатынын көрсеткен [2, 13]. Сондықтан да Симона де Бовуар «әйелдер дүниеге келгенде бірден әйел болып тумайды, әйелге өзі өмір сүріп отырған қоғамы, әлеуметтік ортасының мәдени ұстанымдары негізінде айналады», деген тұжырымға келеді. Гендерология мәдениеттің әйелдік және ерлік құрылымы жайындағы ғылым болып табылады [2].

Қазіргі таңда гендерлік лингвистика негізінен тілдік қатынастағы ерлер мен әйелдер тілінің өзіндік ерекшеліктері мен айырым белгілеріне айрықша назар аударуда. Сол себепті қазіргі кезде әлемдік тіл білімінде әр ел ғалымдары тілдегі гендерлік ерекшеліктер мәселесін көтеріп, жан-жақты зерттеулер жүргізуде. Мысалы, неміс ғалымдары Ф. Вернер мен К. Наринз жынысқа қатысты психологиялық сөйлеу айырмашылығына баса назар аударып, әйелдердің сөйлеу әрекетінің артикуляциялық жағынан гөрі кәсіптік тілін көбірек зерттеп жүр [3].

Әйел және еркек концептілері – кез келген ұлт дүниетанымында айрықша орын алатын әмбебап концептілер. Әйел заты мен еркекке тән стереотиптік мінез-құлық ерекшеліктері жалпы әйелдік пен еркектікті айқындайтын әмбебап, ортақ сипатқа ие. Мысалы, әйелдер туралы сөз еткенде жұмсақтық, нәзіктік, мейірімділік,

сезімталдық, күмәншілдік, аса сақтық, байқағыштық, құбылмалылық, тиянақтылық, отбасы ұйытқысы сияқты стереотипті бейнелері мен мінез-құлықтары ойға келеді. Ал еркектер басшы, күшті, шешім қабылдаушы, қатал, мансапқұмар, жауынгер, отбасын асыраушы деген стереотипті бейнелерді ойға келтіреді.

Қазақ шешендік сөздерінде «қабырға сөгілу» деген тіркес кездеседі.

«Жиренше шешен жолаушылап жүргенде, әйелі Қарашаш кенеттен дүние салады. Сапардағы шешенге бұл қайғылы хабарды қалай естіртуді білмей, ел қиналысады. Сонда қой соңында жүрген бір тазша бала: «Мені апарыңдар, мен естіртемін», – депті, ауылдың ақсақалдары Жиренше жатқан ауылға келеді. Тазша бала Жиреншеге келіп:

– Ассалаумағалейкүм, ақылы елден асқан Жиренше аға! «Қатын өлсе, қамшының сабы сынды» дейміз зой онда, аға? – депті Тазша бала.

– Жоқ, қарағым. Жарың өлсе ошағыңның күлі шашылып, отыз екі қабырғаңды сөгіп алдым десейші!

– Ал, аға, бүкіл қабырғаңызға қалқан боламыз деп қалың ел-жұртың келіп тұр, – дегенде Жиренше секем ала:

– Әй, көбейгір, балаларымның анасы, үйімнің жарық панасы, көзімнің қарасы, Қарашашым арманда кеткен екен-ау дүниеден, – деп ботадай боздағанда сақалынан алты тарам жас ағыпты деседі (Ел аузынан, 16-б.)

«Қабырғаммен кеңесейін» деген тұрақты тіркес «әйеліммен, үй ішіммен ақылдасайын» деген мағынада жұмсалады. Мұнда «қабырғам» деп әйелін айтып отырғаны белгілі. Христиандардың киелі кітабы «Таураттың» ішіндегі «Жаратылыстың басталуы» атты тарауында құдай көк пен жерді жаратқан соң оларға қатысты барлық табиғат бөлшектерін толықтай жаратады да, топырақтан адам жасап, оған жан бітіріп, алдымен, Адам еркекті жаратады. Содан кейін Жаратушы ие «Адамның жалғыз болғаны жақсы болмас, мен оған өзі сияқты біреуді жасап берейін», – дейді.

Алайда, Адамға өзі сияқты ешкім де табылмайды. Сонда Құдай адамды терең ұйқыға батырады да, ол ұйықтап жатқан кезде, оның бір қабырғасын алып, орнын етімен жауып қояды. Сонан соң Жаратушы ие жаңағы алынған қабырғадан әйел жасап, оны адамға алып келеді.

Сонда адам: «Бұл менің сүйегімнен шыққан ет, ол әйел («әйел» көне еврей тілінде «еркек» деген сөзден құралған) деп аталсын. Себебі ол еркектен алып жасалған», – дейді. Сондықтан еркек әке-шешесін тастап, әйеліне қосылады, сөйтіп, екеуі бір адам болады [3, 51 б.]

Демек, әйел ердің (Адамның) қабырғасынан жаралған деген христиандардың қасиетті кітабы Таураттағы ұғымнан тіліміздегі «әйеліммен кеңесейін, ақылдасайын» дегеннен «қабырғаммен кеңесейін» деген тұрақты тіркес қалыптасқан [4, 122-123 б.].

Белгілі анатом Л. Этингеннің көрсетуінше, қабырғадан жаратылу дерегі Библияға дейін, яғни Адам пайда болғанға дейін орын алған. Ежелгі шумерлер (Оңтүстік Қосөзен елі) су құдайы – Энкиге табынған. Бір жолы оның қабырғасы қатты ауырады. Шумер тілінде қабырғаны «ти» дейтін көрінеді, бірақ ти «тірідей туу», «өмір беру» дегенді де білдіреді. Осы кезде Энкиді емдеген Нинти әйел-құдайы пайда болған. Оны сондай-ақ «өмір беретін ханым» деп атаған. Осыдан келіп, осы аңыздар Библия баяндауларына да әсер еткен деп жорамалдауға болады.

Тек бұл емес, Жоғарғы әлемнің билеушісі Өлгеннің қабырғасынан (түркі тілдес халықтардың саян-алтай мифологиясына сәйкес) әйел жаратылған. Ал иран мифологиясында Каюмарс атты алғашқы адамның қабырғасынан екі тамшы пайда болған, олардан өз кезегінде екі бұта жараған. Осыдан 9 айдан кейін аталған бұталардан алғашқы адам жұбы пайда болған.

Сүйектен бір нәрсенің пайда болуы – бұл өте ежелден келе жатқан идея. Ал әйелдің еркектен басқа материалдан жасалуы туралы өзге бір идея сирек кездеспейді. Африкадағы масай тайпасы әйел еркекке лақтырылған ет түйірінен, үндістердің ену тайпасында өрмекші торынан жаратылған деген түсінік қалыптасқан. Демек, мәңгі сюжеттің мәні – әйелге еркекке тәуелділігін таңу, себебі ол өзінің жаратылуы тұрғысынан еркекке байланысты. Украиндық апокрифтерге, яғни шіркеулік канондарға жатпайтын сюжетке сәйкес Құдай адамды бидай қамырынан жаратқан. Бірақ оны ит жеп қояды. Одан соң Құдай жаңа адамды балшықтан, топырақтан жасаған. Оның қабырғасын тағы ит алып қойған, оны қайтадан орнына қоя алмайды. Қатты ашуланған құдай одан Хауа ананы жаратқан.

Инквизиторлар Я. Ширенгер мен Г. Инсти-
тористің айтуынша, Хауаның жаратылуына
қисық қабырға пайдаланылған, сондықтан
әйел түрлі кемшіліктерге толы. Толық
жетілмегендіктен, ол үнемі алдауға бейім тұрады.

Итальяндық шіркеу қызметкерлері Э. Галь-
биани, А. Пьяцуца Библияның «қиын» беттерін
былайша түсіндіреді: әйелдің табиғаты еркек-
пен бірдей. Яғни биологиялық тұрғыда олар
тең, бәріне белгілі болғанындай, олар бір-бірін
толықтырады. Сондықтан «қабырға» – Хауаның
Адамнан пайда болғанын дәйектейтін символ
[5, 67].

Көне еврей тілінде «қабырға» сөзі «тұс»,
«қыр» деп те аударылады. Сондықтан әйел
Адамның тек жасырын тұрған ғана емес, жүрекке
жақын қырынан жаратылған. Анатомдардың
айтуынша, Хауаны жаратуға қабырғаның
тандалуы кездейсоқ емес, себебі 12 қабырғаның
әрқайсысы тек бір жағының өзінде 1,5 мың нерв
талшығынан тұрады. Бұл әйелдің ең сезімтал ма-
териалдан жасалғанын айғақтайды [5, 16]

Жаңа ғасырда ерекше қарқын алған
жаһандану үдерісінің жағымды, игі әсерлерімен
қатар жағымсыз ықпалы жөніндегі пікірталас
толастамай отырғаны мәлім. Әсіресе ұлттық
болмысты табиғи қалпында сақтауға деген
күлшыныс пен ұмтылысты бәсеңдетуде ізін
қалдырмай кетпейтін аталған үдерістің кейбір
кері әсерлерін кемітуге өзге құбылыстармен
бірге халықтың тіліндегі ұлттық-мәдени
ерекшеліктерге айрықша назар аудартатын
антропоэзектік бағыт қарсы тұруда. Бұған соңғы
кездердегі лингвистикалық зерттеулер дәлел.

Ер адам өзінің күш-қуатымен ерекшеленсе,
әйел сұлулығымен, жанымен, рухымен құдіретті.
Ғасырлар толқынымен бірге сұлулыққа деген
көзқарас та өзгермелі екені заңдылық. Мәңгілік
қойнауынан бізге жеткен арулар кескінін көз
алдымызға елестетсек, сұлулық тәңіріндей сал-
танатты Египет патшайымы Нефертити, мәрмәр
тәнді Венера Милосская, «тотыдайын таранған,
аққудайын сыланған» Қыз Жібек, Ақжүніс, Баян
сұлулар келбеті тұрары сөзсіз. Әлемде қанша
ұлт, мемлекет болса, сұлулық туралы көзқарас,
оның өлшемі де соншама.

Мысалы, Перудегі майорун тайпасында
денесін піскілеп бояп, маймылдың тістерінен
алқа тағып, шашына, мұрнына, құлағына
қауырсын, қабыршақ секілділерді неғұрлым көп

іліп алған әйел әдемі деп саналады. Натчи тай-
пасында бас сүйегі қолдан әдейі сопайтылмаған
әйелді ұсқынсызға жатқызады. Филиппиндегі
палавено тайпасының әйелдері тістерін тегістеп
егеп, қара бояумен бояп алады. Сенегалда волоф
әйелдері шаштарын бірнеше бұрым етіп өріп,
мүйіз секілді тікірейтіп қояды. Вьетнамдағы
зярай әйелдері мойындарын ұзарту үшін алқа
орнына бұрама құрсау киіп жүреді. Ежелгі ма-
хаббат құдайы Афродита (Венера) сыршыл
сезімді сұлулықты меңзесе, Зевстің сүйіктісі
Гера асқақтықты, билікті әйелдің қасиеті деп
таныған. Ал Афина Паллада әйелдердің ақыл-
парасатын бірінші орынға қойған.

Әйел затының қоғамдағы, отбасындағы
әлеуметтік-мәдени рөлін екі халықтың
мақал-мәтелдерінен анық аңғаруға болады.
Әйелдің қай қасиеттерін жоғары бағалап, пір
тұтып, оны неге теңегенін көреміз. Осыдан
халықтық дүниетанымдағы әйел бейнесіне
шығамыз. Қазақ халқының «әйел» затына деген
көзқарасын төмендегі мақал-мәтелдерден анық
байқай аламыз:

«Жақсы әйел өміріңді ұзартады,

Жаман әйел үстіңе тұз артады».

Ж.И. Исаева өзінің «Дүниенің паремио-
логиялық бейнесі (лингвомәдениеттанымдық
аспект)» атты ғылыми еңбегінде «әйел-еркек»
бинарлық жұбына лингвогендерлік талдау жа-
сап, соның негізінде дүниенің паремиологиялық
бейнесінде андроцентрлік (еркектік) позиция
үстемдік танытатынын анықтап көрсетеді [6].

Халықтың қоғамдық даму үдерісінде
қалыптасқан ұстанымдары, әдет-ғұрпы, салт-
дәстүрі ондағы ер адам мен әйел затының алатын
орнын айқындайды, олардың әлеуметтік статусы
жайында жан-жақты мағлұмат береді.

Қазақ халқының әйелге байланысты
ұғым-түсініктері, қалыптасқан көзқарасы
ғасырлар бойғы өмір тәжірибесінде түйінделіп,
елеп-екшеліп, сұрыпталудан өткен халық
даналығының мәйегі – мақал-мәтелдерде
сақталған.

«Қазақ әйелі» концептісінің көрінісі мына
мысалдардан аңғарылады: *«Жақсы қатын
жүн қарыз алады, жаман қатын су қарыз ала-
ды», «Асыл әйел әрі еркек, әрі қатын», «Олақ
қатын оймақшыл, Салақ қатын сауықшыл»,
«Төркіні жақын қатынның төсегі жиылымас»,
«Ақылды әйелдің ішінде алтын бесікті ұл жа-*

тар», «Ердің атын я аты шығарады, я қатыны шығарады», «Жақсы қатын алғанның тойы өз үйінде», «Еріншек әйел опа жағады, ерінбес әйел еңбек табады», «Жақсы әйел асын жасырмайды», «Қатияда қатын ақыл табады», «Әділсіз болса, би оңбас, Әйелсіз болса үй оңбас» «Ердің асылы күшінен білінеді, Қатынның асылы ісінен білінеді»; «Атың жақсы болса, бұл дүниенің пырағы, Қатының жақсы болса, бұл дүниенің шырағы»; «Жақсы әйел теңі жоқ жолдас, түбі жоқ сырлас» т. б.

Қазақ мақал-мәтелдерінен қазақ менталитетіне «әйел» концептісін қабылдауда тән әйел затының орнының ер адамнан бір саты төмендігі, бағыныштылығы көрініп тұрады. Мысалы, қазақтың төмендегі мақал-мәтелдері оған дәлел бола алады:

- Астыңдағы атыңа, қойныңдағы қатыныңа сенбе;
- Бір қатынның айласы қырық есекке жүк болған;
- Байтал жүйрік, парқы жоқ, қатын шешен, нарқы жоқ.
- Байтал шауып бәйге алмас.
- Бұлттан шыққан күн ащы, жаман қатынның тілі ащы.

Біз өз зерттеуімізге қазақ тіліндегі мақал-мәтел, фразеологизмдердің гендерлік қырын сипаттауды мақсат еттік. Фразеологизмдердің қазақ тіліндегі гендерлік қырын сипаттау «әйел»

және «еркек» концептілерін талдау шеңберінде өрбиді.

Демек, әрбір тілде, белгілі бір тілдік қолданыстарда өзіндік дәрежеде халық тілі, мәдениеті мен әдет-ғұрпы, таным-түсінігі, жыныстық ерекшелігі, әлеуметтік қоғамының ізі мен бедер белгісі бары сөзсіз. Олай болса, қазақ фразеологиясының сан салалы маңызды мәселелеріне зейін қойып, гендерлік лингвистикалық, когнитивті лингвистикалық, этнолингвистикалық, әлеуметтік лингвистикалық қыр-сырын ашып, зерттей білу, лайықты еңбектер беру келелі де зәру мәселелердің бірі болмақ. Әрбір ұлттың болмыс-бітімі мен дүние танымы, қоғамдық өмірі мен әлеуметтік ортасы, этникалық мәдениеті мен рухани тұрмыс-тіршілігі қай кезде, қандай жағдайда болмасын, белгілі бір әлем кеңістігінде көрініс табады, нақтылы тарихи дәуірлердің жемісі болып саналады. Ал ұлттың ғасырлар бойы қалыптасқан барлық байлығы оның ана тілінен көрініс табады және ұрпақтан-ұрпаққа осы ана тілі арқылы беріледі.

Фразеологизмдердің гендерлік қырын қарастыру барысында олардың ұлттық-мәдени астарын, рухани мәдениетінің қайнаркөздерін де ашу маңызды, өйткені әр қанатты сөздің астарынан халықтық дүниетаным, ұлттық философия, белгілі бір мәдени ақпаратты көре аламыз.

References

- 1 Avakova R. A. Frozeologizmdr – ulttik madenyettin ainasi – Almaty, 1999
- 2 Mamayeva G. B. Erler men ayelderдин soz koldanisindagi erekshelikteri (genderlik zerttey) dissertasya – Almaty, 2003. – 150 b.
- 3 Usup N. Kazak onomastikasinin genderlik sipati // <http://www.rusnauka.com>.
- 4 Zhylykybaeva A. Sh. Salt-dasturdyn tildegi korinisi – Oskemen, 2004. – 84 b.
- 5 Gabitkhanuly K. Nanym-senimge bailanisti kazak tilindegi tirkester. – Almaty, 1995. – 182 b.
- 6 Etingen L. Mifologicheskaya anatonia – M.: IOI, 2006. – 528 s.
- 7 Isaeva Zh. I. Duniyenin paremiologialyk beinesi // avtoreferat – Almaty, 2007. – 30 s.